

Gebruikers van het *Raumwerk* doen er goed aan het hoofdstuk in het laatste deel dat aan de geschiedenis van het project is gewijd bij de hand te houden. Het geeft een nuttige plaatsbepaling van alle voorgaande delen.

M. A. W. Gerding

T. A. S. M. Panhuysen, *Romeins Maastricht en zijn beelden. Corpus signorum imperii Romani. Corpus van de Romeinse beeldhouwkunst. Nederland, Germania inferior, Maastricht* (Dissertatie Nijmegen 1996, Maastricht: Bonnefantenmuseum, Assen: Van Gorcum, 1996, 3 krt. + 451 blz., f89,95, ISBN 90 232 3186 4).

De auteur heeft zijn liefde voor Maastricht van geen vreemde: hij is er geboren en getogen als zoon van de toenmalige stadsarchivaris en heeft er sinds 1979 als stadsarcheoloog menige opzienbarende ontdekking mogen doen. Het promotieonderzoek is begonnen als de bestudering van een vondst uit de jaren zestig: stukken Romeins beeldhouwwerk die uit de Maas waren opgevest en in het Bonnefantenmuseum ten dele in de openbare opstelling te bewonderen waren (en nu, in het nieuwe museum, een eigen zaal hebben gekregen). De promotor, J. E. Bogaers, emeritus hoogleraar klassieke archeologie met als bijzonder vakgebied de provinciaal Romeinse archeologie aan de Katholieke universiteit Nijmegen, heeft zelf tussen 1951 en 1966 in Maastricht voor de Rijkdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek veel kleine noodopgravingen in Maastricht begeleid en hierover als eerste veelal (te?) summier gepubliceerd. Hij overleed kort voor de promotieplechtigheid en kreeg het boek in definitieve vorm niet meer onder ogen.

De eerste honderd bladzijden zijn gewijd aan een topografisch overzicht van wat er aan antieke bouwresten of sporen van bebouwing in Maastricht is gevonden. De meeste opgravingen uit de laatste twintig jaar zijn door de auteur zelf in de hoedanigheid van stadsarcheoloog uitgevoerd. Onderzoek gaat terug tot omstreeks 1840. De resten variëren van resten van bewoning tot opslagplaatsen (*horrea*), een badhuis en een tempel voor Jupiter. Buiten de stadsmuren lagen begraafplaatsen.

In tegenstelling tot de omvangrijke hoeveelheid sporen heeft het Maastricht van de Romeinen geen historisch gezicht: zijn naam is niet overgeleverd en slechts de vermelding van een Maasbrug op het traject van Keulen (Colonia Claudia Ara Agrippinensis) via Tongeren (Atuatuca Tungrorum) naar Bavai (Bagacum) door Tacitus is te verbinden met onze zuidelijkste stad. In dat opzicht steekt zelfs Heerlen, Coriovallum geheten zoals van een mijlsteen bekend is, de hoofdstad van Limburg naar de kroon. Het is te hopen dat de vondst van een inscriptie een einde maakt aan deze welhaast prehistorische toestand.

Geen van de stenen monumenten is op zijn oorspronkelijke plaats gevonden. De ironie van de geschiedenis wil dat de conservering juist aan hergebruik van blokken (*spolia*) te danken is. Een uitzonderingspositie neemt een wijgeschenk voor de hoofdgod van het Romeinse pantheon Jupiter in, waarvan de basis onder het huidige hotel Derion, vlakbij de Onze-Lieve-Vrouwekerk, is opgegraven (117, afbeelding 40). Deze zogeheten Jupiterzuil stond in de hof van een heiligdom dat aan hem was gewijd; vondsten die onder en tegen de genoemde kerk zijn gedaan, kunnen met hetzelfde monument in verband worden gebracht.

De bespreking van de stukken is geordend naar de functie van het monument: graftekens en wijgeschenken voor goden. Deze behandeling is zinvol, omdat elke categorie haar specifieke problemen heeft. De stilistische beoordeling is voor beide categorieën grosso modo dezelfde. Ook per hoofdstuk is een vaste ordening aangehouden. Eerst wordt het soort monumenten in

zijn ruime verband en in het kader van de *ambiente* van de noordwestelijke Romeinse gebieden (zoals in alle provinciaal-Romeinse publicaties in het Nederlands steevast als 'onze streken' aangeduid), daarna pas worden de stukken uit Maastricht behandeld. Het voordeel hiervan is dat de lezer een goed inzicht krijgt in de soort monumenten en de ontwikkeling ervan, maar hij moet lang wachten alvorens het belang van de discussie voor de Maastrichtse stukken duidelijk wordt. Een enkele keer overtreft de bespreking van genese, ontwikkeling en gebruik van een genre in het algemeen verre het belang voor de bestudeerde Maastrichtse stukken zelf: bijvoorbeeld drie altaren uit Maastricht (232-233 en cat. 79-81) na een discussie van wij-altaren (219-232).

De eerste groep, grafmonumenten (121-190), levert gegevens op voor de prosopografie, de kennis van de oudste bewoners van Romeins Maastricht: het gaat vrijwel uitsluitend om veteranen uit een van de legioenen die in de provincie Germania Inferior gelegerd zijn geweest en die na het afzwaaien (een diensttijd van twintig jaar was gebruikelijk) kapitaal en/of grond hebben gekregen. De meesten schijnen naar hun geboorteland - in deze tijd met name Noord-Italië - te zijn teruggekeerd, maar wie bleef hangen, kon een aardig fortuin opbouwen dankzij het mime pensioen. De plaats van herkomst levert ook de voorbeelden voor de meeste graftekens: soms gaat het om grote torens of torenachtige zuilen met uitbundige versieringen, terwijl de bescheidener stukken toch altijd nog een forse van reliëf voorziene steen vormden. Aan de stroom van veteranen komt aan het einde van de eerste eeuw na Christus een einde, om plaats te maken voor (nieuwe) Romeinse burgers die zich metterwoon hier hebben gevestigd en de versiering van hun graftekens door dagelijks leven en economie van het platteland laten bepalen. Mede hierom lijkt deze groep minder behoefte te hebben gehad aan grootse monumenten. Na het midden van de tweede eeuw zijn slechts spaarzame voorbeelden bekend (zogenoeten dodenmaalreliëfs: vier stuks).

Een punt van kritiek is de wat al te gemakkelijke aanvaarding van traditionele opvattingen met betrekking tot de funeraire symboliek. Voor de Romeinse grafkunst is lange tijd vanuit ons westerse en door het christendom gevormde gedachtegoed aangenomen dat elk figuratief element met het leven na de dood in verbinding moet worden gebracht. De vaststelling dat veel motieven tegelijkertijd in andere takken van kunst en kunstnijverheid voorkomen, ja zelfs daaraan ontleend zijn (kransen, koppen van offerdieren, zeewezens), heeft geleid tot een sterke scepsis op dit punt. De niet zelden aanwezige zeedieren zijn bijvoorbeeld niet zonder meer met de gang van de dode ziel over de zee naar de Elyseïsche velden te verbinden (159): in de door de auteur geciteerde moderne literatuur is daarover niettemin veel te vinden.

De wijgeschenken vallen in twee groepen uiteen. De eerste bestaat uit zuilen en rechthoekige monumenten waarop in reliëf goden en andere mythologische personages zijn uitgebeeld. Komt het motief een enkele keer in Rome zelf voor, vooral in de provincies Germanië en Gallië zijn zulke monumenten in de tweede eeuw populair geworden. In Nederland is ook te Nijmegen een Jupiterzuil gevonden. Het grootste stuk van de Maastrichtse zuil meet ruim zeven meter. Na de vroege derde eeuw zijn er geen exemplaren meer gemaakt.

Panhuysen heeft nauwkeurig petrologisch onderzoek laten uitvoeren door C. Overweel van het Natuurhistorisch Museum te Leiden (89-102); evenals de promotor heeft deze onderzoeker het resultaat niet meer mogen zien. Uit het petrologisch onderzoek kwam vast te staan dat de materialen met name uit groeven langs de Maas, niet al te ver van Maastricht zijn gewonnen, terwijl groeven langs de Rijn ook een aanzienlijk deel hebben opgeleverd; de verhouding is 128 : 88 stuks. Er is geen marmer gebruikt.

Het boek wordt afgesloten door een slotbeschouwing, waarin de belangrijkste resultaten in het kort worden besproken, en een catalogus van de brokstukken, met technische gegevens en nauwkeurige beschrijving. Om de lezer eigen combinaties van delen mogelijk te maken, heeft

Panhuysen hier niet meteen van de zijns inziens tot één monument behorende brokken een enkel nummer gemaakt. Hoe zuiver en fair ook, dit levert ontegenzeggelijk veel herhalingen op.

Het boek is prachtig verzorgd en door de honderden afbeeldingen en kaarten niet alleen voor de vakman toegankelijk. De tekst is in mooi, soms ouderwets Nederlands geschreven.

Terecht oogstte Panhuysen lof voor zijn werk dat eind mei 1997 op een congres over provinciaal-Romeinse beeldhouwkunst in zijn eigen stad werd gepresenteerd. Hier konden veel van de door hem geciteerde collega's in levenden lijve worden bewonderd. Maar staat de keuze voor het Nederlands een internationale verspreiding van het werk niet in de weg?

Eric M. Moormann

E. J. Demoed, *Kerkgeschiedenis van de Graafschap* (Kampen: Kok, Doetinchem: Staring instituut, 1996, 319 blz., f59,-, ISBN 90 242 6321 2).

De titel van dit boek had beter 'Kerke/rgeschiedenis' kunnen luiden, en ook met de 'Graafschap' is iets mis: ze staat hier voor heel Gelderland beoosten de IJssel, met inbegrip van de Liemers. Blijkens de flap door een 'hartstochtelijk amateur-kerkhistoricus' geschreven, vormt dit boek een naar periode en plaats geordende aaneenschakeling van historische wetenswaardigheden, aan zeer verscheiden studies van andere auteurs ontleend, over de geschiedenis van de verschillende kerken in Oost-Gelderland. Daarbij betekent 'kerk' nu eens het kerkgebouw, dan weerde parochie of gemeente. Demoeds verdienste ligt in de geduldige compilatie van gegevens over de totaliteit van de christelijke kerken en groeperingen en van de joodse gemeenten - maar zonder de andere religieuze tradities, waarvan sommige er al geruime tijd zijn (de mormonen, de islam, enzovoorts). Een register op plaatsnaam maakt het mogelijk de verschillende lokale kerken terug te vinden. Ook is een naar plaats geordende bibliografie bijgevoegd. Door de tekst heen vindt de lezer vele, vaak oudere afbeeldingen van kerkgebouwen alsmede cijfers uit de volkstellingen. Met de hervormde hoofdstream heeft Demoed duidelijk het meeste voeling, en ook de katholieken mogen niet klagen, maar de dissenters worden wat stiefmoederlijk behandeld. Kerkstichting en verbouwing, schenking van luiddokken of avondmaalsilver, langdurige ambtsperioden en predikantendynastieën worden onveranderlijk met enthousiasme gesignaleerd. Demoed bekent ruitelijk zich slechts om 'de buitenkant' van het religieuze leven te hebben bekommerd, want naar de geestelijke waarden en de geloofsbeleving 'kunnen we slechts gissen'. Het mag een royaal *over-statement* worden genoemd wanneer Demoed zijn boek 'de historie van de kerk als zichtbaar rijk van God' noemt (7). Van dat rijk vangen we hoogstens een glimp door het hekwerk op. Hier en daar wordt weliswaar naar kerkenraadsnotulen verwezen, maar enig ander systeem dan de anekdotiek komt daar niet uit te voorschijn, en de studies die daar ook voor de Graafschap reeds over bestaan, heeft Demoed niet ontdekt. Hoe weinig het kerkelijk leven als geloofspraktijk hem heeft geïnteresseerd blijkt uit de drie nietszeggende regels die de Eibergse predikant Willem Sluyter ('een befaamd dichter met een mystieke inslag') krijgt toebedeeld (188), uit de zeer oppervlakkige behandeling van het 'Nijkerkse werk' in Aalten en omgeving onder ds. Philippus de Roy (180-181), en uit de laconieke vermelding van een boekje geschreven 'door de heer Van den Bergh van Eysinga' (251) in wie Demoed zomin de vrijzinnige voorman lijkt te hebben herkend als de befaamde SDAP-dominee.

Natuurlijk kan geen auteur alles weten. Maar de beide uitgevers (het Staring-instituut voor streekgeschiedenis, en een firma die, dacht ik, academische pretenties heeft) hadden de redactionele hand moeten bieden of ten minste naar de proeven moeten kijken. En misschien had